

PATAKI ÉS MAKARENKO

K. NAGY EMESE* – PETŐ ILDIKÓ**

*Miskolci Egyetem,

**Debreceni Egyetem

Az írás célja annak a bemutatása, hogy Makarenko hogyan jelenik meg Pataki Ferenc műveiben. Bemutatjuk, hogy Pataki Makarenko elméleti és gyakorlati munkáját hogyan elemezte úgy, hogy rámutatott a pedagógiai tevékenységben a közösségre és az egyénre ható bonyolult szociálpszichológiai hatásmechanizmusokra. Kiemelt figyelmet fordítunk az egyén és a közösség kapcsolatának az értékelésére, valamint Pataki és Makarenko pedagógiáról vallott nézetei mellett kitérünk Pataki politikai érzékenységére is. Célunk annak felvázolása, hogy miért tartjuk ma Magyarországon Patakit (szinte) az egyedüli Makarenko-ismerőnek.

Kulcsszavak: pedagógia, közösség, társadalmi kollektivitás, szociálpszichológia

Bevezetés

Pataki Ferenc pedagógusról, pszichológusról, szociálpszichológusról Loránd Ferenc Pataki 70. születésnapjára írt köszöntőjében így fogalmaz: „Pataki tudósi lényegénél ... a pedagógia, a pszichológia, a szociológia nem egy-egy oldala, nem is egy-egy állomása, még csak nem is változó »fegyvernemei« ..., hanem egybefonódott alkotóelemei” (Loránd, 1998:5). Tudományos munkájának különös jelentősége a közösség tudományos értelmezésének, az egyén és a közösség dialektikus kapcsolatában rejlő pedagógiai hatásrendszernek az elemzésében rejlik. Pataki akkor kezdte a közösséget mint pszichikai hatások mágneses terét a pedagógiai figyelem középpontjába állítani, amikor még élt az a gyakorlat, amikor a közösség fogalma politikai felhangot kapott, illetve amikor a pszichológia (talán) ezt ellensúlyozandó elkezdte az individuumot hangsúlyozni. A gondolkodásmód előzménye és egyben következménye is volt a Makarenkóról való gondolkodás.

Az írásban bemutatjuk, hogy Pataki Makarenko elméleti és gyakorlati munkáját hogyan elemezte úgy, hogy rámutatott a pedagógiai tevékenységben a közösségre és az egyénre ható bonyolult szociálpszichológiai hatásmechanizmusokra. Célunk annak felvázolása, hogy miért tartjuk ma Magyarországon Patakit (szinte) az egyedüli Makarenko-ismerőnek.

Makarenko Pataki műveiben

Patakinak (1998b) a „Makarenko élete és pedagógiája” című műve Makarenko születésének századik évfordulójára jelent meg, amelyben a szerző négy szempont szerint elemzi Makarenko gyakorlati és elméleti munkáját. A négy összefoglaló szempont (elmélet, a nevelésemélet alapjai, a közösség, a pedagógiai hatás szervezésének a módszertana) magában foglalja az alaplát és a tevékenységnek a bemutatását (öt-vözve Makarenko életének az állomásaival, meghatározó eseményeivel), a dialektika, a nevelési cél, a cél és a gyakorlat kapcsolatának, a pedagógia és a pszichológia kapcsolatának a kérdését. Kibontja a közösséget mint nevelési szervezetet a szociológia oldaláról, megvizsgálva a nevelő közösség és az önkormányzat kapcsolatát, valamint a közösség strukturális és funkcionális törvényeit. Elemzi magát a pedagógusközösséget is, de szélesebb körűen, mint ahogyan azt addig a kora megtette. Kiemelkedő jelentőségű a makarenkói érték, a közösség fejlődésének és törvényszerűségeinek a magyarázata. Új szint jelentett a magyar pedagógiában is az érzelmi tónus, a hagyományok, a közösségi rétegződés megfogalmazása. A módszertani kérdések közül érdemes kiemelni a fizikai munka újraértelmezését, valamint a fegyelmezés logikájának az újszerűségét, de Pataki nem hagyta ki a makarenkói módszer alapvetésének, az egyénre irányuló hatás pedagógiájának, a szexuális nevelés kérdésének a felsorakoztatását sem.

A fenti munka előgondolataként tekintünk a *Nevelés és társadalom* (Pataki, 1982) című műre. Nem titkoltan Makarenko életművére alapozott Pataki, de következetesen építette rá saját gondolatait, magyarázatait, helyezte rá a 70-es évek magyar viszonyait minden ún. makarenkói tételre. Oly módon is „ellépett” Makarenkótól, hogy megke-reste a makarenkói „gondolatok” szovjet gyökereit, azaz kettős (magyar, szovjet) korrajzot adott, sorra véve a közösségi nevelés (Makarenko korszerűsége, a fiatalok társulási módjai, érték, norma, viselkedés stb.) és az iskolai közeg közösségi nevelésének (tanárszerep, diákszerep, értékszocializáció, a pedagógusmunka etikája, koedukáció, pedagóguskarrier, teljesítményelv stb.) a kérdését.

A *Közösségi társadalom – Esemény és valóság* című műben (Pataki, 1998) Makarenko gondolataira alapozva, de a felépítményében attól már eltávolodva foglalkozik a közösséggel és az egyén és a közösség viszonyával. Hagyománynak tekinti Makarenko életművét, amelyből kiemeli a szocializmus képét. A kollégiumi önkormányzatokat mint az önkormányzatok legpregnánsabb fajtáját a szociálpszichológia mérlegére teszi. A mai magyar társadalom (1988-t írunk) nevelési, szocializációs folyamatának új elemeit, pl. az életmódminták versengését, a deviáns viselkedési formák szocializmus-beli megjelenését elemzi, kétségkívül szociálpszichológiai szemmel. „*Egyén, csoport, társadalom*” című fejezetében a paradigmák létezésének a kérdése, a normativitás, a viselkedésszabályozás fogalma, a csoport szélesebb problémaköre s ezen belül az identitás kerül sorra.

Az *Utak és válaszutak a mai szociálpszichológiában* (Pataki, 1976) címben benne van a mű tartalma is. A szerző összefoglalja a könyvben mindazt, ami 1976-ban a szociálpszichológiát körbevette. Megismerhetjük a legerősebb hatást, az amerikai irányzatot, majd a nyugat-európai hatásokat. Pro és kontra éppen a kor adta a bírálatot is, azaz a marxista eszmeiséget, amely külön fejezetet kapott. A 70-es években nagyon erős volt a szocialista megfogalmazás minden tudományterületen, mindenféle gondolkodásban, ezt tükrözi vissza a „*Dilemmák a szocialista országokban*” című fejezet is, amely folytatódik egy igen kritikusnak tűnő cím (*A marxizmus „antipszichologizmus”*) alatt.

A közösség

„... az ember egyedül maradt, hontalanná vált, elveszítette önmagát. S most már nem filozófiai kérdések megoldásán töpreng, hanem egyszerűen csak új közösséget keres, és sóvárog utána” – idézi Pataki (1988a) Makarenkót, amikor az 1970-80-as éveket „közösséghiány”-nyal jellemezte. Úgy véljük, hogy ez a jelző azóta sem szűnt meg, sőt nem is gyengült, hanem tovább erősödött. Úgy vélte, hogy az objektív és szükség-szerű társadalmi individuális folyamat, az individualista életfelfogás és a sokak által okként emlegetett gazdasági változások (a vállalkozói ethosz felértékelődése, a piaci viszonyok, fogyasztási minták stb.) egyre jelentősebb elnyomó hatást gyakorolnak. Pataki felhívta a figyelmet arra, hogy a különböző tanulmányok (etikai, politológiai stb.) a közösségi érzésről kialakult véleményt, jelenséget vagy értéket degradálóan, nem kívánatosként kezelték és közvetítették.

Ha a makarenkói pedagógia valóban egészes és koherens – teszi fel Pataki sok más kutatóhoz hasonlóan a kérdést –, milyen pilléreken nyugszik ez az egység? Mi biztosítja szemléleti és logikai (pedagógiai logikai) összhangját? Pataki e vonatkozásban két kérdéskört tart meghatározó fontosságúnak: Makarenko általános nevelésfelfogását és benne a nevelés antropológiai alapjairól alkotott nézeteit, valamint a nevelési eszméit és programját átható etikai értékrendet (és ennek megfelelően az elutasított „antiértékek” világát).

Elutasított magatartástípusok

Makarenko pedagógiájának pozitív értékrendje jól ismert, azonban szólni kell az általa kategorikusan elutasított társadalmi-erkölcsi magatartástípusoknak („antiértékeknek”) a különféle változatairól is. Úgy vélte, ha ezek meglepszene a társadalomban és a diákok világában, akkor keresztezhetik, sőt tönkretehetik a pedagógiai erőfeszítéseket. Pataki három „antiértéket” emel ki: az „élődsi filozófiának” nevezett mentalitást, a

„szovjet filiszterségnek” nevezett jelenséget és végül az orosz értelmiségi hagyomány néhány alapvonását.

Az „élődsi filozófia” lényege és az ártalmaira vonatkozó tézisek a Gorkij-telep kezdeti időszakában tanulmányozhatóak leginkább, véli Pataki. Alaposabb vizsgálatához az eltorzult motivációtípusok elemzésével igyekezett közelebb férkőzni (az eltulajdonítás, az elkülönülés és az indokolatlan cselekvés motivációja). Ezen magatartás lényegét abban látta, hogy az egyén kizárólag „mohó fogyasztóként” van jelen a társadalomban, viszonzás és ellenszolgáltatás, teljesítmény nélkül vagy formális-bürokratikus látszatokkal és fecsegéssel fizetve. Parazita módon óhajt minél többet kapni környezetétől és a társadalomtól. Pataki szavaival a „társadalmi kitarthatóság” pozíciója ez; hiányzik belőle a társadalmi szolidaritás és méltányosság gondolata és érzülete; nélkülözi a tevékeny és alkotó hozzájárulást a közjóhoz. A kriminalitás valójában nem egyéb, mint ennek a filozófiának a sajátos megjelenési formája.

A „szovjet filiszterség” elnevezéssel illetett jelenség középpontjában a „parazita filozófia” áll, de a „hivatásszerű filiszterizmus” tünetei rendkívül változatosak. Szól a bürokratikus formalizmusról, a kisszerű korrupcióról, a kulturálatlanságról, tudatlanságról, a formális és behódoló tekintélytiszteletről, a mohó önzésről és a másik ember iránti érzéketlenségről, a csak „nőstényként” élő nőkről, az ostoba fontoskodásról, a hierarchia előtti megalázkodásról és számos egyéb visszatetszést keltő magatartásmódról. Pataki bírálja Makarenkót azért, mert csupán a tüneteket rögzíti, az okok mélyreható elemzésétől visszahőköl. Pataki szerint Makarenko nem tud vagy nem akar ráeszmélni arra, hogy az „élődsi filozófia” és a filiszterség okozója az állampolgár kiszolgáltatottsága, totális függése és cselekvési-döntési szabadságának korlátozása, illetve az egyszerű, hétköznapi rettegés.

Makarenko ingerülten szemlélte az orosz értelmiségi hagyomány néhány vonását, mindenekelőtt a gyakorlati cselekvésképtelenséget, a szakadatlan meddő ábrándozásokat és filozofálást. A XIX. századi orosz szellemi élet nagy kérdésére – mi a teendő? – Makarenko a választ az aktív, cselekvő, alkotóan munkálkodó ember képében véli megadni. Egész pedagógiáját ennek a pátosza hatja át, ezért akar szakítani a meddő, szemlélődő értelmiségi magatartás hagyományával is.

Egyén és közösség

Pataki (1980) az *„Egyén és közösség a mai magyar társadalomban”* c. írásában kijelölte vizsgálódásának az irányát. Az egyén és a közösség kapcsolatának az értékelésében a több lehetséges szempont közül a történeti keret és a társadalmi-közösségi integráltság kérdését veszi végig. A rendszerváltás megtörténte miatt érdemes betekinteni és kiemelni Patakinak a ma is időtálló történetikeret-értékelésébe: A kollektívizmus általános eszmeköre a proletár szolidaritás gyakorlatából ered, majd vált a világtörté-

nelemben a munkásmozgalom vezető elvévé. Kettős szerepe volt, „normatív” szerep és „mérce” szerep. Pataki azonban még messzebbre tekint vissza, amikor Vörösmarty sorait idézi:

“Hogy a legalsó pór is kunyhájában
Mondhassa bizton: nem vagyok magam!
Testvérim vannak, számos milliók!
Én védem őket, ők megvédnek engem
Nem félek tőled, sors, bármit akarsz.”

Bizonyítékot érez e sorokban, hogy a társadalmi szolidaritás, a kollektívizmus gondolata már ott lappangott egészen korán is minden haladó, az egyén és közösségei közötti elidegenült, konfliktusok terhelte viszonyt meghaladni akaró társadalmi és szellemi mozgalomban. A közelmúlt magyar történelemből jól ismert, hogy a marxizmus klasszikusai szerint az egyén számára csak a másokkal való közösség biztosíthatja azokat az eszközöket, amelyek révén minden irányban kifejlesztheti hajlamait, és csak a közösségben lehet a személyiség teljesen szabad.

„Nem lehet szó nevelésről, ha nem az ember értékét tekintjük alapvetőnek” – írja egyik Gorkijnak címzett levelében Makarenko (1983–1986). Felismerte, hogy az egyén kibontakozásának és távlati felépítésének elengedhetetlen feltétele a személyes szabadság. A nevelési helyzet nem nyugodhat kényszerítő erőszakon, a szabadság hiányán. Ezért is oly kevésbé hatásosak a különféle zárt „javítóintézetek”. A szabadság azonban Makarenko felfogása szerint – magyarázza Pataki – nem a magányos egyén attribútuma, hanem társadalmi intézmény, amely demokratikus közmegegyezésen nyugszik, és a közjót szolgálja.

„A szabadság társadalmi intézmény; nem valami, a felhők felett trónoló, elkülönült pozíció, hanem a közjó része. Ha én szabadságot élvezek, a szomszédom is szabadságot élvez. Más szóval: a szabadság nem elkülönülésemnek, hanem éppen társadalmi megállapodásnak az eredménye. A szabadságot az önkénnyel kell szembe állítani. A társadalmi fegyelem, amely az önkényesség korlátozására irányul, világosan összekapcsol engem a társadalom minden elemével és ezzel lehetővé teszi számomra, hogy pontosan figyelembe vegyem körülményeimet, és pontosan kiválasszam a helyes cselekvést” (Makarenko, 1965).

Pataki Makarenkót hívja segítségül akkor, amikor a szuverén, szabadon fejlődő, sokoldalú egyént és a szabad egyének társulásaként szemlélt közösséget nem egymással szembe fordítható és egymást kizáró létformáknak tekinti, hanem olyanoknak, akik kölcsönösen egymásra utaltak, és feltételezik egymást. A gyakorlati nehézség abból ered, hogy mindig meglesz a hajlandóság arra, hogy a „mindenkit egyformára nyírjunk, átlagos sablonokba szorítsuk az embert, típuspéldányok sorozatát neveljük” (Makarenko, 1965).

Szintén Makarenkóra hivatkozva fogalmazza meg Pataki, hogy az egyéni szabadságot az önkényessel és nem a társadalmi fegyelemmel kell szembeállítani. Bizonyos értelemben elmondható, hogy a társadalmi egyén szabadsága nem az absztrakt individuuum és az ugyancsak absztrakt módon felfogott társadalom (állam, hatalom) viszonyában valósul meg, hanem éppenséggel a szerves és eleven közösségek közvetítő szerepe révén.

Ahogy azt Pataki írja, a pedagógiai eszméket és gyakorlatot irányító célok, értékek három forrásból eredhetnek: transzcendentális forrásokból (kinyilatkoztatás, vallási értékrendek stb.), a gyermeki személyiség és spontán kibontakozásának önértékéből (pedocentrizmus és különféle liberális szabadnevelési irányzatok), valamint a társadalmi-kulturális kontextusból és következményekből („új ember”, „szovjet ember”, „szocialista személyiség” koncepciói).

Makarenko a maga általános nevelésszemléletét *társadalompedagógiai koncepcióként* jellemzi: „az én munkámban különösképpen kiéleződtek az ellentétek a társadalompedagógiai és a pedagógiai felfogás között” (Makarenko, 1955). Az embert az egész társadalom neveli – szögezi le Makarenko. A nevelés az ő felfogásában a társadalom „teljes terepén” és teljes viszonyrendszerében folyó szocializáció célszerű korrekciója: a spontán és rendezetlen szocializációs történések céltudatos befolyásolása és irányítása – írja Pataki Ferenc. Ezért törekszik a neveltek teljes élettevékenységének befolyásolására, szervezésére, s ezért tekinti a növendéket önnön nevelődése aktív és autonóm tényezőjének. Makarenko élesen elkülöníti a nevelés elvont eszményét és a nevelés konkrét programját. Úgy véli, csupán az eszmény síkján megfogalmazott nevelési cél alkalmatlan a gyakorlati pedagógiai tevékenység érdemleges befolyásolására, a „pedagógiai technika” hajlékony, dialektikus alkalmazására, valamint a nevelési eredmények ellenőrzésére. Tiltakozik az ellen – folytatja Pataki –, hogy a nevelés programját és metodikáját elvont-ideologikus, deduktív tételekből vezessék le, és így megkerüljék a tapasztalati igazolhatóság szükségességét. Aki nevelési intencióval lép be a pedagógiai folyamatba, egyszerűen nem nélkülözheti a célszerűség, a kívánatosság, az értéktételezés képzetét.

Kollektívizmus

Pataki (1982) az „*Egyén és közösség a mai magyar társadalomban*” c. tanulmányában külön kitér a kollektívizmus fogalmára is. Szerinte a kollektívizmus jellemzője, hogy az nem egy sajtáságos állandó állapot, és nem az egyén szakadatlan „társadalmi láthatósága” és hozzáférhetősége, azaz az intim szférához való személyes jogának kétségbevonása. „A kollektívizmus ... elsősorban és főképpen az érdekösszeütközések és érdekkonfliktusok felfogásában »működik« a maga valódi helyén és funkciójával.”

A közösség eszméje egyebek mellett azért is olyan fontos számára, mivel benne látja a személyes szabadság gyakorlati elsajátításának és érvényesítésének színterét és gyakorlóterepét. Makarenko képzeletében a szabad ember a fegyelmezett emberrel egyenlő és viszont: csakis a fegyelmezett ember lehet igazán szabad. A fegyelem fogalmát átértelmezte és a kiemelt erkölcsi kategória rangjára emelte. Elkülönítette a fegyelmezés tisztán technikai-metodikai eszközeit és logikáját a fegyelemtől mint az egész nevelési folyamat átfogó és szintetikus eredményétől. A fegyelem „moralizált” változatát élesen megkülönböztette mind a „a pusztán technikai normán, a dogmán, parancson alapuló” *vakfegyelemtől*, mert az – véleménye szerint – „könnyen válik vak engedelmességgé, egy vezető személynek való gépies alárendeltséggé” (Makarenko, 1955), mind pedig a pusztán önmegtartóztatástól, a fékezéstől, a *nem cselekvéstől*.

Pataki az 1986-ban született (1988) írásában felteszi a kérdést: „Milyen a társadalmi kollektivitás, a társadalmi közösségek valóságos állapota fejlődésünk mai szakaszában?” (Makarenko, 1955) A válasza szerint a magyar társadalom a történelmében gyökerező okok miatt nem alakíthatta ki sem az egyéni autonómia feltételeit, formáit, sem a „civil társadalom” egységes nyilvánosságát és intézményrendszerét. Ezek a hiányosságok tükröződtek mind a családi viszonyokban, mind a személyes érintkezésekben és a kapcsolatokban.

Az 1945 utáni időszakot úgy értékeli Pataki, hogy egy sajátos ösztönös „kollektivistikus hullám” lendült magasra a népi tömörülések és az ifjúsági és közművelődési mozgalmak (népi kollégiumok, tanoncotthoni mozgalom, művelődési egyesületek stb.) formájában, amelyek a társadalmi rétegeket és a korosztályokat szélesen fogták át. Úgy véli, hogy a folyamatnak négy jelentős hazai előzménye van:

- munkásmozgalom,
- hagyományos paraszti kollektívizmus,
- egyházi és világi helyi öngazgatás,
- értelmiségi-középosztálybeli társadalmi és társasági élet formái.

1948–49-től elkezdődött a társadalmi önszerveződési formák felszámolása, a mozgástér beszűkítése, valamint megjelent a felülről építkező, centralizált, hagyomány nélküli „társadalomszervezés”. Pataki szerint e korszak legnagyobb ártalma (alighanem) az, hogy mintegy „kompromittálta” és ezért tartós defenzívába szorította a kollektívizmus eszmekörét és gyakorlatát.

Pataki politikai érzékenysége

Pataki szerint „klasszikussá válni a nevelés történetében nem mindig irigylésre méltó rang. Jobbára ugyanis azt jelenti, hogy inkább a vizsgáikra készülő diákok forgatják műveik lapjait, semmint a nevelési gyakorlat napi gondjaival küszködő pedagógusok.”

gusok. A klasszikusokat inkább tisztelni illik, semmint alaposan ismerni és naponta forgatni” (Pataki, 1982).

Makarenko a szocialista világ szocialista neveléstudományának vitathatatlanul kulcsfigurája. Már a szocialista lét utolsó éveiben elveszítette hangsúlyát, a rendszerváltás után viszont egyértelműen kínos, ha éppen nem szégyen emlegetni. „Az elmúlt évtizedre vetett futó pillantás is meggyőzhet bennünket arról: a Makarenko-kutatásban vadonatúj helyzet jött létre” – kezdi ezekkel a szavakkal egyik, Makarenkóról szóló írását Pataki. Majd így folytatja: „Makarenko munkássága és személye új történelmi kontextusba került; kihullott mögüle az a politikai és ideológiai rendszer, amelynek önnön legitimálásához szüksége volt egy kanonizált, illően »letisztított« stilizált Makarenko-képre.” (Pataki, 1998).

Azt a tényt senki sem vitatja, hogy az elmúlt évtizedek történelmi eseményei, az ezzel összefüggésben lezajlott politikai, társadalmi és kulturális változások ellenére Makarenko – ahogyan azt Pataki maga is hangsúlyozza – az egyetemes neveléstörténet *klasszikusai* közé sorolható, és műve a XXI. század legjelentősebb pedagógiai jelenségeinek sorába illeszkedik. Azonban sem a személy, sem a személyes életút (és annak történelmi kontextusa), sem pedig a *mű* nem kerülheti el az újraértelmezés kényszerű folyamatát. Az időszerű indulatok és konjunkturális mozzanatok sokszor nehezen értelmezhetővé, bonyolulttá, ellentmondásossá teszik, tették a szovjet pedagógia egyik legjelentősebb alakjáról kialakult képet (ld. a „negatív kanonizáció” különféle változatai: a „sztálinista” Makarenko, a „Gulag pedagógusa” [Azarov], a „csékista ügynök”, az „alkalmazkodó karrierista”, a „nárcisztikus diktátor” [Vascsenko], a „szabad és szuverén személyiség” megtörője).

Míg az egyik póluson a makarenkói eszményrendszer és pedagógia és a 30-as évek elejére megszilárdult sztálinizmus benső lényegének azonosítására tesznek kísérletet – írja Pataki –, addig a másikon alkotóját meggyőződéses antikommunistává igyekeznek átszínezni. Példaként a szerző idéz a Kononenko és Makarenko leveleit tartalmazó tanulmánykötet előszavából: „Bár Makarenkot halála előtt arra kényszerítették, hogy belépjen a kommunista pártba, meggyőződéses antikommunista volt. A történelekről csak legközelebbi barátjaival tudott beszélni, amilyen Kononenko volt, tudta, hogy azok nem adják ki. Ellenkező esetben tüstént jött volna a feljelentés.” (Hilling & Marocko 1997)

Pataki írásában rámutat arra, hogy e két szélsőséges nézőpont közt a szakirodalomban számos átmeneti, közbülső pozícióra találni példát: a korábbi kanonizáció óvatossága fenntartására vagy annak tisztán frazeologikus revíziójára; a filológiai pontosság termékeny igényére; a provincializmust meghaladó nemzetközi látókör bevonására; a hiteles forrásokhoz való következetes visszatérésre, de a teljes mellőzésre vagy a jelentéktelen provinciális epizóddá történő lefokozásra is. A „létező szocializmus” és a hajdani Szovjetunió felbomlása nyomán – Pataki szavaival élve – Makarenko életmű-

ve különös módon „magára maradt” (Pataki, 1998). Önmaga igazolása végett ugyanis nem támaszkodhat hatalmi és dogmatizált ideologikus tényezőkre, így a szekularizált „államvallásra” sem.

Mint minden pedagógiai elméletnek, Makarenko nézeteinek is megvannak a meta-elméleti és társadalmi-politikai előfeltételei és összefüggései, eszmei-ideológiai implikációi. Így például az a drámai szakadás, amely a szocializmus elvont, ideáltipikus eszménye és fokozatosan kibontakozó megvalósulási módja közt feszült, Makarenko személyes és gondolkodói tragédiájának is forrásává vált – véli Pataki. A szocializmust az emberi együttélés lehetséges formájának tartotta, de azt is hozzátette, hogy tudományos megalapozás nélkül aligha lehet sikeres (Isztoricseszki, 1961).

Pataki gondolatainak jelentősége

Pataki elemzéseit és értelmezéseit olvasva, ha a szocialista jelzöt elhagyjuk, akkor sok, ma is érvényes tanácsot, ismeretet találhatunk benne. Szerinte Makarenko pedagógiai eszméinek forrása nemcsak a pedagógiai valóság- és problémalátásából ered, hanem abból a szinte páratlan tetteiből, hogy megalkotta és működtette a Gorkij-telepet és a Dzserszinszkij Kommunát. Szerinte a Makarenko-életmű arra int elsősorban, hogy a neveléstudományt építő objektív törvényszerűségekre épül, mint bármely más tudomány, és amely törvényszerűségek komplex módon a szociológiai, a pszichológiai, a fiziológiai és a sajátosan pedagógiai jelenségek és tények összegződése révén hatnak, de mégis nehezen megfoghatóak. A Makarenkóról való gondolkodása során megállt egy kitérőre az önnevelés kérdésénél, amely problémáról úgy véli, hogy a pedagógiai irodalomban nagyon keveset szóltak/szólunk. A pedagógiai irodalom közhangjaként ismétli Makarenko nyomán, hogy a ránk bízott gyermek nem csupán tárgy, hanem szubjektuma, cselekvő alanya a nevelésnek. De ennek az elvnek a folytatása az is, hogy a nevelésnek az önnevelésre, a társadalmi hatások tudatos feldolgozására is képessé kell tenni a gyermekeket.

Makarenkót éles kritika érte, hogy a korára jellemző személyi kultusz a személyét és írásait is elérte, amiről Pataki is úgy véli, hogy (különösen az 1937–39 közötti írásaiban) megjelennek a politikai reflexiók Makarenko írásaiban, amelyeket addig elkerült. A nevelés mindig történetileg konkrét, sohasem létezhet elvont formájában, bár mindig hord magában általános, maradandó elemeket is, de sajnálatosnak tartja, hogy a szocialista pedagógia szükségszerű és történetileg elkerülhetetlen kibontakozása, amely Makarenko pedagógiai eszméit egyébként helyesen emelte az előtérbe, a személyi kultusz időszakába torkollott, és annak viszonyai közt ment végbe. Ez számos vonatkozásban eltorzította és megrekesztette az egészséges kibontakozás folyamatát. Ebben az időben a közösségi önkormányzat fogalma is gyanússá vált, márpedig enélkül Makarenko egész pedagógiai koncepciója értelmét veszti – vélte Pataki a *Nevelés*

és társadalom című munkájában 1982-ben. A pedagógiai gyakorlatban, ha szélesen értelmezzük az iskola és az élet kapcsolatát, a társadalmi öngazgatásra is fel kell készíteni a fiatalokat. Ennek egyedüli formája – Pataki szerint, Makarenko nyomán – az iskolai közösségi önkormányzat gyakorlata, a közösség társadalmi tevékenységi formáinak, kapcsolatainak a reális gazdagsága. A formák mögött meghúzódó és a bennük érvényesülő objektív pedagógiai törvényszerűségeket, a közösség fejlődéstörvényeit azonban nem lehet önkényes szubjektívizmussal figyelmen kívül hagyni, ha nem akarunk kudarcot a nevelőmunkában. Pataki rávilágított arra, hogy a 70-80-as években a korábbi szemlélet maradványaként még élt az „önkormányzat” szó iránti bizalmatlanság. Hangsúlyozza, hogy a kategóriák, fogalmak tartalma együtt változik a bennük tükröződő objektív valóság fejlődésével, a fogalmak, a kategóriák dialektikája a valóság dialektikájának a tükré. Felteszi a kérdést, hogy „ha akad, aki aggodalommal szemléli az önkormányzat fogalmát csupán azért, mert az a pedagógiai autokratizmus ellen hasznos és szükséges harcba szálló polgári reformpedagógiában született, miért nem nyugtalankodik az olyan pedagógiai fogalmak meglehetősen széles körű elterjedése miatt, amelyek egyenesen a feudalizmus hanyatló korából erednek, mint teszem azt az osztály-tanóra-rendszer fogalma?!” (Isztoricseszki, 1961:228)

Pataki, Makarenko és a pedagógia

Pataki fontos kérdésnek tartja a pedagógiai kockázatvállalást. A kockázatvállalás bátorsága tulajdonképpen az alkotás, a kezdeményezés rugója, azaz a nevelésben a kockázatvállalás kézen fogva jár az útkereső, alkotó nyugtalansággal. Még az átgondolt pedagógiai lépések, pedagógiai műveletek is magukban hordják a kudarc lehetőségét. Úgy gondolja, hogy a pedagógiai iskolázottság és kulturáltság csupán szűkíti ennek a körét, de nem szünteti meg teljesen. Példának éppen az általa nagyon tisztelt Makarenko példáját adja, „aki közismerten a pedológiai irányzat torzításai, pedocentrizmusa és túlzó pszichológizálása elleni harcban csiszolta ki nézeteit, s meglepéssel fogadta a pedológia elleni határozott intézkedéseket. Az 1936 után hamarosan aggodalommal és kritikával kezdi szemlélni a határozat túlbuzgó végrehajtásából eredő torzításokat” (Isztoricseszki, 1961). A marxista pedagógia lényegében csak a személyi kultusz felszámolása után jutott el ezekre a felismerésekre, holott Makarenko már rövidebb idővel a határozat megjelenése után szóvá tette őket – értékeli Pataki.

A nevelés a szó legtágabb értelmében társadalmi folyamat. A nevelés tárgya nem egyszerűen a „gyermek” a maga életidegen elvontságában és pedagógiai desztilláltságában. A gyermek úgy válik a nevelés tárgyává, úgy vesz részt a nevelési folyamatban, hogy egyúttal változatlanul részese a maga társadalmi kapcsolatainak, konkrét életviszonyainak, szubjektuma iskolai és iskolán kívüli tevékenységrendszerének. Ha

a nevelési folyamat csupán a gyermek iskolában töltött idejét öleli fel, és figyelmen kívül hagyja tevékenységi és magatartási tapasztalatainak egész rendszerét, szokásainak állományát, akkor az nem nevezhető valódi nevelésnek.

Makarenko számára – fejt ki Pataki – a gyermek és általában az ember mindene-előtt gazdag és sokesélyű potencialitásként jelenik meg, olyan lényként, aki szüntelen tökéletesedésre és önmaga folytonos meghaladására képes. Az ember nem lehet fogja sem múltjának, sem a biológiai átöröklés, a genetika szeszélyeinek. „A tudat sérülése ... nem az egyéniség technikai értelemben vett defektivitása – írja társadalompedagógiai szemléletével összhangban, hanem bizonyos szociális jelenségek, szociális viszonyulások defektivitása – egyszóval elsősorban az egyén és a társadalom közti, az egyén követelményei és a társadalom követelményei közti viszony eltorzulása, megromlása.” (Makarenko, 1955)

Az ember teremtő-alkotó lehetőségei persze nem bomlanak ki spontánul, valamiféle belső fejlődési program öntörvényű érvényesülésének eredményeként. E program a kultúrában és a társadalmi viszonyrendszerekben (vagyis az egyénen kívül) van feladva az egyén számára. A nevelés feladata éppenséggel az, hogy beépítse ezeket az egyén szükségleteinek, motívumainak világába.

Pataki Makarenko nagy „gondolatának” tartja, hogy a közösség fogalmával kezébe tudta ragadni azt a társadalmi-pedagógiai egységet, amelyben a gyermeki személyiség a maga viszonylataival áll a nevelés, a nevelő irányítása alatt, ezért lehet a közösség a személyiség eredményes formálásának alapja és eszköze. Szerinte ebben található a makarenkói pedagógia legmélyebbre nyúló elméleti gyökere. A közösség nem automatikusan és ösztönösen formálja a személyiséget, hanem a közösség és az egyén fejlődése dialektikus, ellentmondásos egységet alkot. A közösség fejlődése, tevékenysége és tapasztalatai egyúttal tagjainak szubjektív élményévé, majd személyiségük részévé válnak, a közösség minősége pedig „valamiképpen sajátosan tükröződik tagjain”. A közösségre irányuló valamennyi hatás, a közösségben tett valamennyi lépés egyúttal a közösség tagjainak a nevelése is, és megfordítva: az egyéni bánásmód minden akta, az egyéni sorsok és konfliktusok minden leckéje a közösség erkölcsi, társadalmi tapasztalatát gyarapítja. A kölcsönös összeszövődés alkotja a párhuzamos pedagógiai ráhatás alapját. Pataki értékelése szerint Makarenko a maga nevelési gyakorlatában a közösségi nevelés pedagógiájának és a közösségi hangszerelésű egyéni bánásmód elvének, az egyénnel való elmélyült foglalkozásnak a zseniális összekapcsolásával érte el a sikereit.

Valójában az iskolai munkának nincs egyetlen olyan mozzanata sem, amely egyúttal ne gyakorolna hatást a közösségi viszonyok fejlődésére is. A gyerekekkel való bánásmód stílusa, a sokat emlegetett tanár-diák viszony tradicionális formái, az értékelés módja, a pedagógiai törődés megoszlása a gyerekek között, a tanítási óra levezetésének a légköre, a közös játék és munka stílusa, légköre és etikája mind-mind meghatá-

rozott módon befolyásolják a közösségi tapasztalatok felhalmozódását, s ennél fogva alakítják a közösségi viszonyokat. Pataki e gondolat kapcsán kitekint a pszichológia területére is. A szociálpszichológiai kutatások egyre sokoldalúbban tárják fel a személyiségfejlődés törvényszerűségeit – véli. Eszerint a fejlődés realiztikusan csak a társas-közösségi kapcsolatok dinamikájával egységben és kölcsönhatásban ragadható meg. Személyiséget alakítani annyit jelent, mint létrehozni azoknak a szociális kapcsolatoknak a struktúráját és tartalmát, amelyek közepette a gyermek tevékenysége zajlik, és amelyek közvetítik a valóság minden egyéb oldalához fűződő kapcsolatait. „Közösséget nevelni valójában annyit jelent, mint a társas-közösségi kapcsolatoknak ezt a sokrétű komplexumát létrehozni és irányítani” (Makarenko, 1955), miközben az iskolai és nevelői környezetnek módot és lehetőséget kell kapnia arra, hogy végigjárja a maga sajátos fejlődési útját, számolván belső erőivel, munkájának külső feltételeivel.

A közösség nem a nevelés célkategóriájának az eleme. A személyiség megteremtésének céljához mérve eszköz jellegű pedagógiai jelenség, ami aligha von le bármit a jelentőségéből. A nevelés gyakorlatát nem csupán a közösségi szempont elhanyagolása felől fenyegethetik veszélyek, hanem az ellenkező irányból is. „Az egyéni bánásmód lényege, ... hogy a gyermeket egyéni képességeinek és hajlamainak megfelelően ruházzuk fel azokkal a személyiségvonásokkal, amelyeket a nevelés társadalmi jellege megkövetel” (Makarenko, 1955). A gyermeki személyiség nem passzív befogadója a nevelési hatásoknak. Saját aktivitása, tudatos viszonyulása, társadalmi tapasztalatai nyomán kialakított beállítottsága révén ellenállást is kifejtethet a nevelő pedagógiai szándékaival szemben. Az ellenállás kiélezettebben jelentkezhet, olykor súlyos konfliktusokhoz vezethet, ha a pedagógus nem hajlandó tudomást venni róla (Makarenko a gyermek átmeneti negligálásában látta az ilyen helyzetek feloldásának egyik módját).

Az önérvényesítés az egyénnek az a törekvése, hogy kivívja helyét a közösségben, tevékenysége során próbára tegye képességeit és adottságait, énjét elismertesse környezetével, keresse a sikert, és kerülje a kudarchelyzetet. Pataki úgy véli, hogy az iskolákban sokfajta nevelési kudarc, szokványos gyermekcsíny származik abból, hogy túl szűkek a gyermekek önérvényesítési, tevékenységi lehetőségei. Különösen hangsúlyosnak érzi a mérték fogalmának a pedagógiai értelmezését Makarenko művében. Magyarozatként hozzáteszi, hogy „a mérték tulajdonképpen filozófiai fogalom, ami azt a határt jelzi, amelyen belül az adott folyamat, jelenség még megőrzi eredeti minőségét, azon túl azonban a más minőségben érvényesül. A pedagógiai eszközök alkalmazásának mértéke a nevelési gyakorlat egyik igen fontos, de kevésbé kidolgozott kérdése. A szigorúság és szeretet, aktivitás és gátlás, a távolságtartás és közelengedés, a szükségletkielégítés és -megtagadás, a hajlíthatatlanság és megbocsátás helyes mértékét meglegelni úgy, hogy eredendő szándékunk a mértéken felül kifejtett hatás következtében ne csapjon át önmaga ellentétébe, a gyakorlati nevelőmunka egyik legnehezebb problémája” (Makarenko, 1955). Kézenfekvő ugyanis az, hogy a gyermek

szükségleteinek a mértéken felüli kielégítése amorális igényszintet, hibás motivációs bázist hozhat létre, míg a túlfeszített megtagadás viszont elvadulást.

Valójában a mérték problémájához sorolható az a gond is, hogy a tanulók egyes rétegeivel, típusaival mennyire intenzíven kell foglalkozni. Az iskolai gyakorlat közismert vonása – tárja fel Pataki –, hogy legtöbbször a valamilyen oknál fogva szembeszökő színes egyéniségek keltik fel a figyelmünket. Nevelési erőfeszítéseinket főként rájuk összpontosítjuk, míg a „szürke közepszerűre” alig figyelünk. „Arra várunk, hogy a tanuló elkövessen valamilyen vétséget, akkor aztán elkezdjük nevelni” (Makarenko, 1955).

A kutatók sokszor elsiklanak Makarenkónak a jogtudat és a jogérzék nevelésének fontosságát hangsúlyozó gondolatai felett, sérelmezi Pataki, holott ez szervesen összefügg etikai nézeteivel. Ha az etika a „szolidáris társadalmi magatartás” tudománya – mondta Makarenko –, akkor az etikusan fegyelmezett ember az, aki mindig és minden helyzetben, szabadon és belső értéksugallatait követve meg tudja választani a helyes cselekvés módját és irányát. Eszménye a „belülről vezérelt”, autonóm személyiség, aki kész és képes tanúk nélküli, érték vezérelte cselekedetre. Makarenko etikai értékrendjében és pedagógiai eszmevilágában kitüntetett szerep hárul az olyan erkölcsi értékekre és érzelmekre, mint a *kötelességtudat* és a *becsület*. A becsület a közösséggel való azonosulás, az érte és előtte érzett felelősség és a tetteivel, érdemeivel való büszkélkedés érzületét jelentette számára. A kötelességtudat a tevékeny, felelős és alkotó erkölcsi princípiumot képviseli: a szolidáris magatartás kötelezettségét a másik emberrel, a közösséggel és általában a közjóval szemben, beleértve ebbe az embernek önmagával szembeni felelősségét is.

A jogérzék szorosan kapcsolódik a kötelességtudat és ennek révén a társadalmi szolidaritás eszméjéhez. A jogrendszer a társadalmi szolidaritás és méltányosság hordozója; a tudatos jogkövető magatartás a jogállamiság nélkülözhetetlen feltétele. Ezen minőségében határozott erkölcsi tartalmak kapcsolódnak hozzá, és így fontos szerepet játszik a magatartás motivációs hátterének létrehozásában. A fejlett jogérzékre is támaszkodó kötelességtudat az erkölcsileg érett személyiség nélkülözhetetlen jellemzője, és ezért fontos helyet foglal el a nevelésben. Makarenko ugyancsak ritkán méltányolt gondolata az *etikum* és az *esztétikum* szoros kapcsolatát érinti. Felfogása szerint az etikus magatartás egyúttal esztétikus is. A helyes, az erkölcsi követelményekkel összhangban álló cselekedet a szépérzékét is fejleszti.

Makarenko és a vallás

A kutatók és a szakemberek a vallást elválaszthatatlannak tekintik a morál, az érték, az egyén szabadsága, a közösségi érzés, művészet stb., így az esztétika tárgyalásától is. Makarenko pedagógiai eszmerendszerében a vallás nem jut szerephez, de számos alkalmi megjegyzése érinti az egyház, a cári iskolákban folyó vallásoktatás ügyeit, de

a kérdés átfogó tárgyalására nem kerít sort, amit Pataki úgy értékel, hogy a vallás és a vallásos nevelés hiányát Makarenko már-már magától értetődő evidenciaként szemléli. Szembetűnő azonban, hogy írásaiból hiányzik a korban oly kedvelt „harcos” vallásellenesség, az agresszív ateizmus motívuma. Mélyen foglalkoztatták az élet célját és értelmét firtató kérdések; ahogy az Boriszovnak írt leveleiből is kitűnik, a megoldást az élet öncélúságának eszméjében, az emberi lehetőségek kiteljesítésében lelta meg. („Az embernek egyetlen hivatása legyen, nagy emberré, igaz emberré kell válnia.” [Makarenko,1983–1986]) Makay Gusztáv A „*fiúk városa*” *szovjetorosz változatban* című tanulmányában szövegezte, hogy Makarenko gyermektársadalma nem ismeri a „vallás belső hajtóerejét”, így „nemcsak hatékony segítőtőerőtől esik el társadalma kiképzésében, hanem az eredmény is állandóan ingatag, bizonytalan marad, mert hiányzik az igazi belső norma és szabályozóerő” (Makay, 1947). Makayval vitatkozik a piarista Sík Sándor, aki 1949 tavaszán a Poéma méltatásaként leszögezi, hogy a benne foglalt pedagógia ugyan „nélkülözi a végső teljességet”, de felismervén e pedagógia erkölcsi ihletét és értékhangsúlyait ezt írja: „Ez az erkölccstan ... Isten nélküli erkölcs, de természetes erkölcs ..., jóformán minden mozzanatában egyezik a keresztény erkölccsel” (Sík, 1949).

Összegzés

Patakinak a makarenkói pedagógiáról vallott nézete, hogy a makarenkói pedagógia „levetvén történeti tehertételeit, és visszanyervén valódi arculatát” kétségtelenül méltó és érdemes arra, hogy a reális pedagógiai alternatívák egyikeként kifejttesse ösztönző és termékenyítő, vitákra serkentő hatását mindazokra, akiket meg tud győzni önnön igazáról. Ehhez azonban egyenlő jogokat és esélyeket kell élveznie eszmei versenytársaival. Megkerülni, és hallgatólagosan kiiktatni azoknak sem illendő, akik idegenkednek tőle. Akár így, akár úgy, életművét újra és újra kritikusan birtokba kell venni; ez pedig komoly és felelős, kemény munkát igényel: a tudomány lényegéhez illő, elfogulatlan és sokoldalú, objektív mérlegelést.

Felhasznált irodalom

- Hillig, G. & Marocko, V. (Hrsg.) (1997). Zeugnisse einer wahren Freundschaft. Die Erinnerungen K. S. Kononenkos an A. S. Makarenko. In: *Opuscula Makarenkian* 20. Marburg. XVII.
- Isztoriczeszkij archív, 1961. 2. 228. p.
- Loránd Ferenc (1998). *Pataki Ferenc köszöntése*. <https://epa.oszk.hu/00000/00035/00012/1998-01-xx-Lorand-Pataki.html> (2023. 08. 15.)

- Makarenko, A. Sz. (1955). *Művei. 1-7. kötet.* Akadémiai Kiadó – Tankönyvkiadó. 7. köt. p
- Makarenko, A. Sz. (1965). *Nevelésméleti művei. 1-2 kötet.* Tankönyvkiadó. p. 12. 324.
- Makarenko, A. Sz. (1983-1986). *Pedagogicseszkije szocsinyenyija. 1-8. kötet. Pedagogika. 1. köt.* p. 249.
- Makay, G. (1947). A “fiúk városa” szovjetország változatban. In: *Vigilia.* 10-11. szám p. 652.
- Pataki, F. (1976). *Utak és választak a mai szociálpszichológiában.* Akadémiai Kiadó, p. 134
- Pataki, F. (1982). *Nevelés és társadalom. Válogatott tanulmányok.* Tankönyvkiadó, p. 351
- Pataki, F. (1988a). *Közösségi Társadalom: Eszmény és valóság.* Kossuth Kiadó, p. 257.
- Pataki, F. (1988b). *Makarenko élete és pedagógiája. 2. átdolgozott kiadás,* Tankönyvkiadó, p. 659.
- Pataki, F. (1998). A makarenkói pedagógia antropológiai és értékelméleti alapjairól. In: *Embernevelés.* 4. szám, p. 5.
- Sík, S. (1949). Makarenko. In *Vigilia.* 5. szám, p. 329.